

BUG'DOY O'SIMLIMLIGINING SHAKLLANISH JARAYONI VA O'STIRISH TEXNOLOGIYASI

Mamatova Matluba Abduxalilovna
Farg'ona davlat universiteti o'qituvchi

Annotatsiya.

O'zbekiston davlat mustaqilligiga erishgandan so'ng o'zining rivojlanish yo'lini tanladi, bozor iqtisodiyotiga o'tish qishloq xo'jaligida yangi iqtisodiy yo'nalishlar, agrar fanining rivojlanishi, qishloq xo'jaligining istiqbolli tarmoqlariga yangi texnologiyalarni qo'llash mamlakatimizda donchilikni rivojlanishiga olib keldi. Nafaqat qishloq xojaligi balki ishlab chiqarish, aholi ozuqasini taninlash bo'yicha bug'doy don mahsulotlarini yetakchi o'ringa ko'tarish xozirgi kundagi dolzab masalalardan biri bo'lib kelmoqda.

Kalit so'zlar: yalpi, mahsuldorlik, ozuqaviylik, intensiv, klekavina, quruq massa, iqtisodiy o'sish, vitamin, olimlar, mamlakatlar.

Bug'doy donli ekinlar ichida nisbatan intensiv ekin bo'lgani uchun sungi yillarda bugdoyga bulgan e'tibor ortib bormoqda. Agar 1965-1985 yillar davomida bu ekin maydoni bor yogi 4-% ortgan bo'lsa, yalpi don yetishtirish karyib -11% ortishi kuzatildi. Bunday xolat XX asr oxirida xam qayta takrorlandi. So'nggi yillarda bugdoy ekin maydonlari biroz (0,27% ga) kamaygan bo'lishiga qaramay yalpi don yetishtirish salmogi 2,9% ga ko'paydi. Bug'doy doni yetishtirish va bu ekin xosildorligini oshirish bo'yicha ayniqsa Xitoyda so'ngi yillarda katta ishlar olib borilmoqda, natijada 1972-1982 yillar davomida don yetishtirishdagi iqtisodiy o'sish 6,6 % ni tashkil etdi. Xitoyda don xosildorligi 3,2 t/ga tashkil etib, bu dunyo davlatlarida eng yuqori ko'rsatkich xisoblanadi. Xitoyda bir yilda qariyb 98.4 mln. tonna bug'doy doni yetishtiriladi. Bundan asosiy mazmun shuni ko'rsatadiki, aholini to'yimli va sifatli ozuqa manbasi va zahirasini yaratish maqsadida to'yimliyligi jixatdan bug'doy don mahsulotlari yetakchi o'rinda turadi.

Bug'doy donli ekinlar ichida nisbatan intensiv ekin bo'lgani uchun so'ngi yillarda bug'doyga kuniga bo'lgan e'tibor ortib bormoqda. Agar 1965-1985 yillar davomida bug'doyzorlar maydoni bor yog'i 4-% ortgan bo'lsa, yalpi don yetishtirish qariyb -11% ortishi kuzatildi. Bunday xolat XX asr XXI oxirida xam kuzatildi. Sunggi yillarda bug'doy ekin maydonlari biroz (0,27% ga) kamaygan bo'lishiga qaramay yalpi don yetishtirish salmog'i 2,9% ga ko'paydi. Bug'doy doni yetishtirish va bu ekin xosildorligini oshirish bo'yicha ayniqsa Xitoyda so'ngi yillarda katta ishlar olib borilmoqda natijada 1972-1982 yillar davomida don yetishtirishdagi iqtisodiy o'sish 6,6 % ni tashkil etadi.

Bug'doy-jaxonning asosiy don ekinlari qatorida. Bug'doy eng ko'p tarqalgan va keng foydalaniladigan ekin turlari qatoriga kiradi. Bug'doydan oziq ekini sifatida foydalanib uning donidan yorma olinadi, unidan esa non yopiladi va boshqa non mahsulotlar tayyorlanadi pishiriqlar, biskvitlar, makaron mahsuloti, muzkaymok, spageti, puding va boshqa mahsulotlarining asosiy bo'g'ini. Qayta ishlash sanoatida bug'doy xom-ashyo sifatida foydalaniladi undan kraxmal, spirt

olinadi, agrotexnik tadbirlarda quydagi (insektitsidlar qullash, gerbitsidlar, mikro unsurlar qo'llash) vitaminlarni miqdor va sifat jixatidan keskin o'zgartirib yuborishi mumkin. Buni urug'chilikda xisobga olish kerak, chunki urug'ning biologik sifati vitaminlarning tarkibi va ular bilan ta'minlanganligiga bogliq. O'sish moddalari- o'simliklarda va uruglarda o'sish moddalari mavjud, bular o'simlikning o'sish jarayonini boshqarib boradi. Ular 3 ta guruxga bo'linadi:

- Xujayralarning bo'linishini faollashtiradiganlar
- Protoplazmaning o'sishini boshqaruvchilar
- Xujayraning cho'zilishini ta'minlovchilar

O'sish moddalarni bo'lib vitaminlar, aminokislotalar, purin va maxsus moddalar guruxi, auktsinlar, geteroauksinlar, gibberellinlar xisoblanadi. Bug'doy asosiy don ekini hisoblanadi. A.Blunning fikricha bug'doyning qimmatini uning sifati, tami, to'yimliliigi bilan belgilanadi. Demak tarkibiganazar so'lsak, 1 kg bug'doy nonida 2000-2500 kolloriya energiya mavjud. Nonning quruq massasida 6,0-17,0 % oqsil, 77,0-78,0 % uglevod, 1,2-1,5 % yog mavjud. Bug'doy unidan tayyorlangan non tarkibi juda ko'p vitaminlar yig'indisi – B (B1, B2, B3) hamda PP vitaminlariga boydir. Shu bilan birga inson organizmi uchun foydali bo'lgan elementlardan fosfor, kalsiy, temir moddalari mavjud.

Ko'plab adabiyotlarda keltirilgan ma'lumotlariga ko'ra yumshoq bug'doy uni sifatli non bo'ladigan un hisoblanadi. Bunday bug'doydan yuqori sifatli un olinib, undan tayyorlangan non to'yimliliigi, tez hazm bo'lishi va boshqa jihatlari bilan ajralib turadi. Kuchli va qimmatli bug'doydan tayyorlangan un shirin, xushbo'y va yuqori ozuqali bo'ladi. Donning kimyoviy tarkibi, ayniqsa oqsil va kleykovina midori hamisha bir xil bo'lmaydi. Ya. V. Gubanov, N.I. Ivanovlarning ma'lumotlariga qara bug'doy doni tarkibida oqsil miqdori 9,0 dan 26,0 % gacha, klechatka 1,8 dan 2,5 % gacha, mikroelementlar esa 1,3 dan 2,8 % gacha uchrashi mumkin. Bular navning biologik xususiyati va o'sayotgan muhitga bog'liqdir.

O'rta Osiyoda bug'doy seleksiyasi borasidagi ishlar 1910 yilda Turkiston tajriba stansiyasi ishlarida boshlangan hamda Turkistonning 400 dan ortiq mahaliy navlari yaratildi va ulardan eng yaxshilari saralab olindi. Bu vaqtga kelib bug'doy seleksiyasi borasidagi ishlar Turkiston qishloq xo'jaligiga qarashli Andijon, Ashxobod va Krasnovodopod tajriba dalalarida o'tkazila boshlandi. 1920 yillardan keyingina haqiqiy seleksiya ishlari boshlandi. O'rta Osiyo ning Milyutin, Qirg'izton, Tojikiston, Turkmaniston va Krasnovodopod kabi davlat sleksiya stansiyalari tashkil etildi.

I.G. Suxobrus, N.V. Pakrovskiy va boshqa seleksioner olimlar qimmatbaho mahaliy bug'doy navlarini tanlash yo'li bilan yaratdilar.

Bug'doyning gullash jarayonini o'rganishga kirishilganiga ham qariyb 100 yildan ortiq vaqt o'tdi. Bu boradagi ishlar asosan gulning gullash maromi, o'ziga xos xarakteri va davomiyligini o'rganishga qaratildi.

Qishloq xujalik ekinlaridan, shu jumladan kuzgi burdoydan yuqori hosil yetishtirish, o'simlikda barcha fiziologik jarayonlarning normal kechishi, jadal o'sib rivojlanishiga bog'liq. O'sish va rivojlanish jarayonlari bir biriga bog'liq.

Faqat baquvvat, sog'lom o'sgan o'simliklarga yaxshi rivojlanadi, xamda yuqori xosil shakllanadi Biroq o'sish va rivojlanish jarayonlarida xam ma'lum bir uyg'unlik, me'yor mavjud. Kuzgi burdoyning asosiy poyasi ortiqcha o'sib ketganda, o'simlikning yotib qolishga moyilligi ortadi, bu xolat xosilning nobud garchiligini orttiradi, xosilning donini pishishi kechikadi, somon va don tuzulishi nisbat ortadi . O'simlikda kechadigan fiziologik (fotosintez, transpiratsiya, aeratsiya, moddalar almashinuvi va biokimyoviy oddiy organik moddalardan murakkab organik moddalarning shakllanishi xisobiga xajmi va massasi xisobiga ortishi o'sish deb ataladi. Demak, kuzgi bugdoyning normal o'sishi uchun o'simlikda yetarli miqdordagi barg yuzasiga ega bo'lishi, ildiz tizimining faolligi, kislorod va oziqa moddalari bilan yetarli darajada ta'minlanganligiga bogliq. O'simlikda kechadigan fiziologik va biokimyoviy jarayonlar xisobiga yangi sifat o'zgarishlarning shakllanishiga- rivojlanish deb ataladi. Demak, ma'lum vaqt orali gida o'simlikda avval bo'lmagan vegetativ yoki generativ organlarning shakllanishi rivojlanish xisoblanadi. Rivojlanish bir qancha bosqichlarda davom etadi. Akademik V.N.Remeslo tajribalarida bug'doyning rivojlanish fazalarini: urug'larning bo'rtishi maysa chiqarish, tuplanish, nay chiqarish, boshoqlash, gullash va pishish fazalariga bo'lib o'rganishni tavsiya etgan.

Xulosa sifatida bug'doydoshlar (Boshoqdoshlar) oilasi –*Poaceae Barnhart (Gramincae Juss.)* Yer shari bo'yicha 900 ta turkum, 11000 ga yaqin turni , MDH hududida 198 turkum va 1500 turni, O'zbekiston florasida 87 turkumga mansub 271 turni o'z ichiga olib, butun Yer yuzi bo'ylab cho'l, adir, tog', yaylov mintaqalarida va hattoki, Janubiy va Shimoliy Amerika dala va qirlarida ham keng tarqalgan. Bu oila vakillarida ko'plab dorivorlik xususiyatiga ega hamda hashaki vakillari ham mavjud. Bug'doy don mahsulotining o'stirish va yetishtirish o'stirish texnologiyasiga bog'liq bo'ladi. Xozirgi kundagi aholi ozuqaga bog'liq bolgan ehtiyojini qondirish uchun to'yimliyligi va samarali vitaminlarga boy bo'lgan bug'doy mahsulotini yetishtirish uchun ko'plab ishlarni amalga oshirish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduxalilovna, M. M. (2022). MODDALAR ALMASHINUVI JARAYONIDA KECHADIGON O'ZGARISHLARDA ORGANIZIMNING ROLI. IJODKOR O'QITUVCHI, 2(24), 351-356.
2. Abdukhaliyovna, M. M. (2022). Morphological structure of wheat grain with a high level of nutrient content. *INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH ISSN: 2277-3630 Impact factor: 7.429, 11(09)*, 105-108
3. Akramjonovna, O. S. (2022). Nuqtali xonqizi stethorus pusillus (Herbst, 1797) ning tarqalishi, biologiyasi va qishlash xususiyatlari. Ijodkor o'qituvchi, 2(24), 384-390.
4. Mirabbos Mirzakarim o'g'li, M. ., & Abutolib Axmadali o'g'li, Y. . (2022). MATBUOT KONFERENSIYASI DARSIS MISOLIDA G'O'ZA GENETIKASI VA SELEKSIYASI MAVZUSI DOIRASIDA

- O'QUVCHILARNI BILIM VA KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH USLUBLARI. Новости образования: исследование в XXI веке, 1(4), 510–514. извлечено от
<https://nauchniyimpuls.ru/index.php/noiv/article/view/1406>
5. Mirzahalilovich, Y. M., & Akramjonovna, O. S. (2022). Use of species belonging to the Cossinellidae family and carnivorous beetles against pests. *INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCH IN COMMERCE, IT, ENGINEERING AND SOCIAL SCIENCES ISSN: 2349-7793 Impact Factor: 6.876, 16(10)*, 89-99.
  6. Akramjonovna, O. S. (2022). Koxsinellidlarining oziqa zanjiridagi o'rni. *Ijodkor o'qituvchi*, 2(23), 439-443.
  7. Akramjonovna, O. S. (2022). Kokksinellidlar (Coccinellidlar) oilasining o'rganilishi. *O'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar*, 2(13), 733-737.
  8. Akramjonovna, O. S. (2022). Karam zararkunandalarining tur tarkibi. *Ijodkor o'qituvchi*, 2(24), 361-367.
  9. Mirzakarim o'g'li, M. M., & Xasanboyevna, R. D. (2022). ATROF-MUHIT IFLOSLANISHI SHAROITIDA ORGANIZMDA YUZ BERADIGAN O'ZGARISHLAR. O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI, 2(14), 794-803.
  10. Asrorovna, H. N., Badriddinovich, T. A., & Kizi, T. K. F. (2021). Evaluation of the effectiveness of non-invasive methods of treatment of periodontal tissues in violation of glucose hemostasis.
  11. Xolboeva, N., & Xaydarova, D. (2022). PROVISION OF THERAPEUTIC DENTAL CARE AND PREVENTIVE MEASURES DURING PREGNANCY. *Science and innovation*, 1(D6), 179-181.
  12. Холбоева, Н. А., & Хайдарова, Д. М. (2022). МЕХАНИЧЕСКАЯ ОБРАБОТКА И РАСШИРЕНИЕ КОРНЕВЫХ КАНАЛОВ ХИМИЧЕСКИМИ ПРЕПАРАТАМИ (ЭНДОЛУБРИКАНТЫ). *Вестник науки и образования*, (4-1 (124)), 88-92.
  13. Холбоева, Н. А., кизи Усмонова, М. И., & угли Бахтиёров, М. А. (2022). ILDIZ KANALLARINI KIMYOVIY MODDALAR BILAN MEХАНИК ISHLOV BERISH VA KENGAYTIRISH. *Eurasian Journal of Medical and Natural Sciences*, 2(5), 186-188.
  14. Asrorovna, H. N., Muhridin, B., & Shohruh, L. (2022). Change of Oral Mucus in Patients with Diabetes. *Eurasian Medical Research Periodical*, 15, 51-55.
  15. Нишанов, Ю. Н., Палванова, М. С., Юлдашева, М. Т., & Шерматов, Р. М. (2020). Особенности кровоснабжения стенки тонкой кишки и его Пейеровых бляшек. *Экспериментальная и клиническая гастроэнтерология*, (3 (175)), 66-70.
  16. MT, P. Y., Fayzulin, R. V., & Karimova, M. L. (2021, March). STUDY THE ANTHROPOMETRIC PARAMETERS OF PEOPLE LIVING IN THE

- SAME AREA AND ENGAGED IN THE SAME ACTIVITIES. In E-Conference Globe (pp. 198-200).
17. MT, P. Y., Fayzulin, R. V., & Karimova, M. L. (2021, March). STUDY THE ANTHROPOMETRIC PARAMETERS OF PEOPLE LIVING IN THE SAME AREA AND ENGAGED IN THE SAME ACTIVITIES. In E-Conference Globe (pp. 198-200).
  18. Юлдашева, М. Т., & Тухтаев, К. Р. (2009). Влияние экспериментального гипотиреоза на морфологические и морфометрические показатели тимуса. *Врач-аспирант*, 36(9), 750-755.
  19. Азизова, Ф. Х., Юлдашева, М. Т., Тухтаев, К. Р., Сагдуллаев, Н. Х., & Худойбергенова, Ш. Ш. (2014). Структурные особенности тимуса при экспериментальном гипотиреозе у молодых крыс. *Морфология*, 145(3), 11-11a.
  20. Москвина, У. С., Иванова, Л. А., & Фелелов, А. И. (1981). Динамика интегральных показателей естественного иммунитета при экспериментальном гипо-и гипертиреозе. *Проблемы эндокринологии*, 27(6), 70-83.
  21. Азизова, Ф. Х., Юлдашева, М. Т., Отажонова, А. Н., Ишанджанова, С. Х., Махмудова, Ш. И., & Миртолипова, М. А. (2018). Морфологические особенности тимуса при экспериментальном гипертиреозе, вызванном в препубертатном периоде. *Морфология*, 153(3), 12-13.
  22. Sarkisova, V. (2022). ASPECTS OF THE STATE OF THE AUTONOMIC NERVOUS SYSTEM IN HYPOXIA. *Science and innovation*, 1(D8), 977-982.
  23. Sarkisova, V., Mavlyanova, U., Xegay, R., & Numonova, A. (2022). ESSENTIAL ROLE OF BRADIKININ IN THE COURSE OF BASIC LIFE PROCESSES. *Science and innovation*, 1(D8), 576-581.
  24. Sarkisova, V., Xegay, R., & Numonova, A. (2022). ENDOCRINE CONTROL OF THE DIGESTION PROCESS. GASTROINTESTINAL ENDOCRINE CELLS. *Science and innovation*, 1(D8), 582-586.